

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1927 рр.)

Ю. В. Котляр

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

K555556k@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2222-3857

Ключові слова: Південь України, сільське господарство, нова економічна політика, землеустрій, наймана робоча сила, голодомор.

В статті визначені особливості нової економічної політики в сільському господарстві Півдня України. Встановлено, що неп почався не в 1921 р., як задекларовано в офіційних документах, а в середині 1923 р., що пов'язано з голодомором 1921–1923 рр. Виділено, що найпоширенішою формою землекористування на Півдні України залишалася ділянково-черезсмужна. Зроблено припущення, що неп мав можливість перейти до «нового економічного режиму» з переважанням індивідуального (фермерського) господарства, кооперацією та ринковою економікою, так як буквально за 1923–1927 рр. відбулося відновлення сільського господарства Півдня України до рівня 1913 р.

SOUTHERN UKRAINIAN AGRICULTURE DURING THE NEW ECONOMIC POLICY (1921 – 1927)

Yu. Kotlyar

Petro Mohyla Black Sea National University

Key words: South of Ukraine, agriculture, New Economic Policy, land management, hired labour, famine.

This article highlights the role of the peasantry during the New Economic Policy in Southern Ukraine (1921–1927). During the two decades following the Communist Revolution, the grain basket of the Southern Ukraine endured a series of tumultuous upheavals—the civil war, foreign interventions, droughts, war communism, the NEP, and then the Stalin's Great Purge with suppression of the kulak class of well-off farmers in the 1930s. One of the USSR's richest agricultural regions was racked by famines that were especially severe in 1921-23 and during the Purge. The era of the NEP represented a brief respite in these two decades of despair.

The research draws on a rich variety of seldom-used archival documents housed in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, and in the State Archives of the Mykolaiv regions. These archives include documents of the central and local Communist Parties, of individual policymakers, of economic institutions, and of official statistical bodies.

The research tasks were solved on a methodological basis, which included theoretical provisions that reflected the crucial role of the masses, especially the peasants, in history. It made it possible to conduct the research impartially, systematically and comprehensively, to get rid of schematism and subjectivism, as well as to cover historical events in their specific spatiotemporal characteristics, taking into account current trends in economic development.

The NEP experience demonstrates the resiliency of the peasantry in the Southern Ukraine as they rapidly adapted to a new legal and policing environment to expand private farming, output, cooperation, and a market economy. However, by the end of the 1920s, with a renewed policy of collectivization reversed these positive trends.

Потреби державотворення в Україні на сучасному етапі неможливі без вивчення й узагальнення набутого досвіду, об'єктивного і неупередженого аналізу позитивних і негативних моментів, пов'язаних зі становищем українського селянства. Дана проблема має важливе наукове і практичне значення. Актуальність її впливає з тих обставин, що відродження сільського господарства вимагає об'єднаних зусиль не лише аграрників-практиків, вчених-економістів, політиків, а й професійних істориків. Адже творче використання досвіду минулого допомагає уникати зайвих помилок, а врахування історичних уроків гарантує здійснення державного курсу без впровадження ризикованих економічних експериментів, соціальних катаклізмів і виснаження ресурсів.

Проблема земельного питання в Україні набуває особливої актуальності в наш час, про що свідчить зустріч народного депутата, члена аграрного комітету Верховної Ради України В. Івченка з керівництвом профільного аграрного комітету Палати представників Конгресу США, яка відбулася 27 жовтня 2021 р. Під час бесіди американські і українські депутати обговорили аграрні реформи, які сьогодні проводить Україна – у т. ч. відкриття ринку землі, а також напрямки інвестиційного співробітництва між двома країнами. Було встановлено, що і американська, і українська сторони сповідують схожий підхід щодо багатьох питань аграрної і земельної політики¹.

Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів діяльності селянства 20-х рр. ХХ ст., коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в УСРР та СРСР, а в країні діяли ринкові механізми, має для сьогодення практичне значення. Уроки непу можуть бути корисними владним структурам для правильного визначення відносин між державою і селянином. Сучасне селянство до кінця не звільнилося від впливу радянської системи управління, і тому на перший план виступають проблеми взаємовідносин селянства і влади, особливо в процесі реформування аграрного сектора. Тим більше, що є перспектива залучення до роботи в Україні таких провідних американських корпорацій, як «Indigo Agriculture» (американський агротехнічний «єдиноріг», вартість компанії оцінюється в 3,5 млрд. доларів), «ProtonPower» (компанія займається перетворен-

ня біомаси в синтетичне паливо і електроенергію), «GrainPro» (один з лідерів у сфері «розумного» агробізнесу з глобальною присутністю)².

Цими причинами і обумовлений вибір теми дослідження. Важливо й те, що рівень розвитку історичної науки вимагає уточнення і доповнення офіційної концепції висвітлення подій 20-х рр. ХХ ст. в такому регіоні, як Південь України.

Після відродження державної незалежності України дослідники отримали вільний доступ до архівів, що дозволило досягти суттєвого прогресу у вивченні різних аспектів зазначеної проблеми. Насамперед, це стосується праць С. Кульчицького³ та О. Пиріг⁴, у яких автори обґрунтували україноцентричний модерний погляд на нову економічну політику та методи її реалізації в Україні. Найбільш повно сучасні підходи українських істориків на неп загальною і взаємовідносинами особи та радянської влади зокрема викладено в колективній монографії Інституту історії України НАН України⁵. В сучасній українській історіографії сформувалася досить чисельна група дослідників політики радянської влади щодо села в період непу. Серед них виділимо роботи О. Ганжі⁶, В. Калініченка⁷, Г. Капустяна⁸, Ю. Котляра⁹, С. Корновенка, В. Лазуренка¹⁰, В. Марочка¹¹, В. Олянич¹²,

² Серйозне зростання іноземних інвестицій в Україну можливе після судової та антикорупційної реформ – експерт. Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/finance/seryozne-zrostannya-inozemnih-investicij-v-ukrajinu-mozhlive-pislya-sudovoi-ta-antikorupcinoji-reform-ekspertovini-ukrajina-11587528.html> (29.10.21)

³ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К.: НАН України, 1995. 200 с.

⁴ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. 274 с.

⁵ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. Т. 2. 812 с.

⁶ Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). К.: Інститут історії України НАН, 2000. 208 с.

⁷ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Х.: Основа, 1997. 400 с.

⁸ Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.

⁹ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 354 с.

¹⁰ Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. Черкаси: «Ваш Дім», Видавець ПП Дикий О.О., 2004. 188 с.

¹¹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. 224 с.

¹² Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 304 с.

¹ Депутати аграрних комітетів парламентів США і України домовилися про співпрацю. Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/agro/deputati-agrarnih-komitativ-parlamentiv-ssha-i-ukrajini-domovilisya-pro-spiivpracyu-novini-11591899.html> (29.10.21)

Ю. Святця¹³. Спільним для вищеназваних праць були не лише новаторські підходи до аналізу широкого спектру процесів періоду непу та залучення значного корпусу архівних документів і матеріалів, але й те, що регіональні питання, що стосувалися Півдня України, розглядалися в контексті загальноукраїнських та загальносоюзних проблем.

При написанні статті були використані різні види писемних джерел: документи і матеріали центральних і місцевих партійних органів, вищих і місцевих органів влади, народногосподарських установ та статистичних органів. Головне місце посідають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України і Державного архіву Миколаївської області. Перш за все це постанови Раднаркому України, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Української Економічної Ради з питань економічного будівництва. Певну їх частину опубліковано у вигляді багатотомного офіційного видання «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України».

Особливості введення непу на Півдні України. Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта. Воно почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади ще раніше. Реальний же перехід до нової економічної політики, виходячи з офіційної версії радянської історіографії, в УСРР та інших республіках СРСР почався після прийняття рішення «Про заміну розверстки натуральним податком» на X з'їзді РКП(б) (8–16 березня 1921 р.). Це рішення стало основою цілої низки законодавчих актів, ухвалених державними органами РСФРР, а потім продубльованих в УСРР. Як зазначалося в постанові «Про заміну розверстки натуральним податком», він вводився «для забезпечення правильного і спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження землеробом своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності, а також з метою точного встановлення державних зобов'язань»¹⁴.

¹³ Святця Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. 216 с.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. К.: Політвидав

України, 1976. Т. 1 (1918–1941). С. 246.

Проте, дослідження сучасних українських істориків дещо відрізняються від точки зору радянської історіографії. Так, С. Кульчицький вважає, що у березні 1921 р. не було й мови про нову економічну політику. X з'їзд РКП(б) ухвалив постанову «Про заміну розкладки натуральним податком» від 15 березня й цим обмежився. Скасування продрозкладки було пов'язане з іншими далекосяжними кроками соціально-економічної політики на селі. Йшлося, передусім, про скасування заборони на базарну торгівлю. Заборона торгівлі руйнівно діяла на сільське господарство. В умовах, коли кожний сільський двір був зобов'язаний віддати державі твердо зафіксовану кількість хліба (яка визначалася певною часткою до кількості землі у розпорядженні селянина), заборона на продаж селянської продукції втрачала сенс. Тому вона була скасована, що внесло заспокоєння в розбурхане село.

Розуміння безперспективності війни проти об'єктивних економічних законів приходило до керівників державної партії поступово. Словосполучення «нова економічна політика» вперше було вжито у промові В. Леніна на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р. В цей час вождь більшовиків уже дійшов висновку, що треба змиритися з товарно-грошовими відносинами, бо альтернативи їм не існувало. На Всеросійській продовольчій нараді В. Ленін оголосив про намір відновити правильний грошовий обіг, створити державну торгівлю, насамперед оптову, навчитися регулювати приватну торгівлю, причому не тільки і не стільки адміністративними засобами, а за допомогою банків, кредитних установ і податкової політики. Інакше кажучи, більшовицьким комісарам було запропоновано оволодіти основами кредитно-фінансової політики. Без цього, як переконалися керівники партії, не можна було ефективно управляти державою в мирних умовах¹⁵.

Перехід від політики «воєнного комунізму» до непу відбувався не одномоментно, а зайняв певний проміжок часу (весна 1921 – перша половина 1923 рр.) під час якого простежуються певні особливості. Вони проявляються на прикладах розвитку сіл Південної України. Ще радянський дослідник Ю. Поляков, визначаючи перехід до непу, виділяв його початковий період¹⁶. Те, що

України, 1976. Т. 1 (1918–1941). С. 246.

¹⁵ Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). К.: Інститут історії України НАН, 2000. С. 9–10.

¹⁶ Новая экономическая политика: Вопросы теории и истории. Сб. ст. М.: Наука, 1974. С. 8.

неп в Україну в 1921 р. не прийшов, незважаючи на формальне проголошення продовольчого податку, адже формування державного хлібного фонду фактично відбувалося заходами позаекономічного примусу, підкреслюють українські історики С. Кульчицький, О. Мовчан¹⁷ та П. Тригуб¹⁸. Вони виділяють хронологічні рамки 1921 – першої половини 1923 рр. як певний етап переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

На Півдні України продрозверстка фактично продовжувалася до липня 1923 р. Цьому сприяло ряд причин:

- Продподаток вводився для врожаю 1921 р., а врожай 1920 р. збирали ще шляхом розверстки, яку дещо зменшили. І це напередодні посівної компанії, коли зерна у селян майже не залишилося! Таким чином, борг необхідно було покривати за рахунок врожаю 1921 р.;

- Якщо враховувати посуху та неврожай 1921 і 1922 рр., то продподаток, зменшений порівняно з розверсткою, був фактично тією ж розверсткою, бо виконати його все одно було неможливо;

- Методи збирання податку залишалися такими ж, як і при стягненні розверстки¹⁹.

У протоколі засідання Миколаївського губерньського Військово-Продовольчого засідання від 18.06.1921 р. відзначалось: «Стан посівів по всій губернії катастрофічний. Встановлену на весні цифру в 14 млн. пудів необхідно звести до 5 млн. пудів, причому ця цифра перебільшена, бо земельні органи вважають, що максимум, що може дати Миколаївщина – це 3 млн пудів» Незважаючи на це, рішення Політбюро ЦК КП(б) У від 30.07.1921 р. було таким: «... Ставки для Запорізької, Донецької і Миколаївської губерній залишити без змін»²⁰.

Цей період характеризувався подальшим погіршенням економічної ситуації в українському селі, руйнуванням його продуктивних сил, пов'язаних з голодомором 1921–1923 рр., викликаним як об'єктивними обставинами (посухою та занепадом господарства), так і репресивною політикою радянської влади щодо заможного селянства. Продовжували функціонувати (в окремих

місцях навіть до початку 1923 р.) неконституційні органи влади – ревкоми, багато сільських регіонів перебували у надзвичайному становищі. Спостерігалися численні факти селянського повстанського руху, діяли злочинні угруповання. Влада застосовувала щодо селянства головним чином репресивні заходи, властиві для політики комунізму: заручництво, арешти, реквізиції та конфіскації у неплатників продовольчого податку, застосування військової сили у його стягуванні. Суто економічні заходи (встановлення фіксованого розміру продовольчого податку, право вільно розпоряджатися надлишками своєї продукції) діяли слабо. Лише з середини 1923 р., коли було введено єдиний сільськогосподарський податок, знищено інститут відповідачів, ліквідовано диспропорції у цінах на промислову та сільськогосподарську продукцію, стабілізувалася політична обстановка, можна говорити про фактичне, а не декларативне введення нової економічної політики у південноукраїнському селі²¹. Введення продподатку згодом було доповнено новим землеустроєм, дозволом влади на вільну торгівлю продукцією сільського господарства, оренду землі, використання найманої праці.

Землекористування. Важливе місце в селянському землекористуванні посідали питання землеустрою та форми користування землею. В багатьох випадках саме від них залежала ефективність впровадження поліпшених сівозмін, застосування техніки тощо. Питання землеустрою виносилися на обговорення позапартійних селянських конференцій та з'їздів комітетів незможних селян. Так, Херсонський окружний виконавчий комітет Рад, підбиваючи підсумки позапартійних селянських конференцій, проведених у кінці лютого 1923 р. в 9-ти районах, відзначав, що найважливіші дискусії викликав землеустрій. «Більше половини всіх питань, – зазначалося у звіті, – що піднімали делегати, були питання про землеустрій»²². Головним на селянській конференції Орхівського району Запорізького округу було «питання про влаштування землі», а рішення про проведення землеустрою ухвалив з'їзд комітетів незможних селян Одеського повіту.

Зміцнення фінансового становища дало змогу збільшити державні кредити на проведення землеустрою. Так, якщо в 1923–1924 рр. землеустрій-

¹⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. док. і матер. К.: Наукова думка, 1993. С. 8.

¹⁸ Тригуб П.М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) // Наукові праці. Миколаїв: МФ НАУКМА, 1999. Т. II. С. 43–51.

¹⁹ Петров В.А. Продналоговая компания на Николаевщине (март 1921 – июль 1923 гг.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв: Атол, 2000. С. 120–121.

²⁰ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. док. і матер. С. 26, 30, 218.

²¹ Котляр Ю.В. Початок 20-х років на Півдні України: неп чи «воєнний комунізм»? // Література та культура Полісся. Ніжин: НДПУ, 2002. Випуск 20. С. 149–154.

²² З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918–1941 рр.). Херсон: Облвидав., 1957. Випуск 1: 1918–1925 рр. С. 374.

ний кредит Наркомзему (державне кредитування) становив 385 тис. крб., то в 1924–1925 рр. він досяг 507 тис. крб., а в 1925–1926 рр. – 1121 тис. крб.²³. Крім державних асигнувань, землеустрій забезпечувався коштами з відрахувань сільсько-господарського банку і підприємств Цукротресту УСРР. По лінії цих установ видатки на землеустрій за 1923–1924 рр. становили 1522 тис. крб.²⁴, 1924–1925 рр. – 962,5 тис. крб. і 1925–1926 рр. – 1469 тис. крб.

Державна допомога селянству у проведенні землеустрою сприяла розгортанню землеустрійних робіт на надільних землях. До 1925 р. в Україні було впоряджено 4,5 млн. селянських земель з доведенням наділів до кожного окремого господарства. Всього з 1925 р. до початку масової колективізації в республіці землеустрійні роботи охопили 10210,6 тис. га трудового селянського землекористування, що становило 20,4% всієї селянської землі. Землевпоряджені площі з доведенням до селянського двору становили 7498,9 тис. га, якими володіли 914600 селянських господарств²⁵.

Землеустрій в Україні вніс значні зміни в селянське землекористування. В цілому було ліквідовано черезсмужжя і далекоземелля. Кількість земельних товариств, де земля знаходилася на відстані від 1 до 5 верст до землеустрою, стано-

середньому відстань польового наділу від двору в землевпоряджених товариствах скоротилася в межах республіки від 5,6 до 4,5 верст, тобто на 21,4%. Землеустрій призвів і до зменшення смуг у селянських господарствах. Так, якщо дворів з чотирма смугами нараховувалося до землевпорядження 53,5%, із п'ятьма-сімома – 24%, то після землевпорядження перших стало 94,7%. Особливо різко зменшилася кількість господарств, що їх земля знаходилася в 16–25 і більше смугах. До землеустрою їх нараховувалося 2%, після – 0,3%. Коли до землеустрою в Україні у товариствах, які проводили землеустрій, в середньому на одне господарство припадало 5,1 смуги, то потім кількість смуг скоротилася до 4,2, тобто на 17,6%.²⁶

У доколгоспний період в Україні селяни користувалися землею в трьох формах: колективній, общинній і дільничній. Остання мала три різновиди: дільнично-черезсмужну, відрубну і хутірську²⁷. Розглянемо, як змінилися форми землекористування на Півдні України в умовах нової економічної політики. (Див.: Таблиця 1)

Таблиця 1²⁸.

Форми селянського землекористування на Півдні України у 1923 і 1929 рр. (% від загальної площі селянських земель)

Округа Форми землекористування	Миколаївська		Одеська		Запорізька		Пересічно по Україні	
	1923	1929	1923	1929	1923	1929	1923	1929
Колективна	3,9	4,3	4	6,3	1	4,1	1,1	4,2
Общинна	21,1	13,9	19	7,2	87	62,1	26,2	26
Дільнично-черезсмужна	72,3	77,1	65	85,6	3	25,5	64,5	61,3
Відрубна	2,7	0,1	11	0,6	5	2,6	5,8	4,5
Хутірська	-	0,1	1	0,2	4	0,1	2,4	1,4
Змішана	-	4,5	-	0,1	-	5,6	-	2,6

вила 62,4%, після нього – 73,7%. Таких об'єднань, що мали землю на відстані від садіб 5–12 і більше верст, налічувалося відповідно 37,6 і 25,3%. В

Виникла нова форма – колективна, що в 1923 р. охоплювала в Україні 1,1% селянських земель.

²³ Народне господарство України. Матеріали до збудування держбюджету на 1925–1926 рік. Х.: Наркомфін УСРР, 1925. С. 18–19.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.1. Оп.4. Спр.606. Арк.49.

²⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Х.: Вид. ЦСУ УСРР, 1929. С. 253–254.

²⁶ Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928/29 – 1932/33): В 2 ч. Х.: Рад. селянин, 1929. Ч. 2. Організація земельної території. С. 45–46.

²⁷ Земельний кодекс УСРР. Х.: Видавн. відділ Наркомзему, 1923. Ст. 91.

²⁸ Таблиця складена на основі: ЦДАВО України. Ф.27. Оп.6. Спр.529. Арк.2-71; Оп.9. Спр.701. Арк.12; Оп.10. Спр.598. Арк.42; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Х.: Основа, 1991. С. 51, 54.

На Півдні України цей відсоток був дещо вищим на Миколаївщині та Одещині – 3,9-4,0. У районах, де общинна форма примусово зруйнувалась під час столипінської реформи, спостерігався процес відродження цієї форми. Якщо питома вага общинної форми селянського землекористування у 1923 р. по Україні становила 26,2%, то на Запоріжжі цей відсоток становив 87,0. Але панівною формою землекористування в 1923 р. залишалася дільнично-черезсмужна, що охоплювала 64,5% селянських земель. Таким чином, ці цифри спростовують думку, поширену в спеціальній літературі, про абсолютне переважання общинної форми землекористування в Україні в 20-х роках ХХ ст.²⁹

При общинній формі землекористування за кожним общинником визнавалося право на рівну частку землі в угіддях громади. Для зрівнювання земельних наділів у таких громадах проводили переділи землі. Вони могли бути загальними або мати вигляд «скидки і накидки по окремих дворах». Тому Земельний кодекс 1922 р. обмежив час проведення земельних переділів трьома сівозмiнами³⁰. При пануванні трипiлля в громадах общинників передiл мiг вiдбутися через 9 рокiв. У тих громадах, де була вiдсутня стабiльна сiвозмiна, Наркомзем встановив 12-рiчний термiн передiлiв землi³¹. Достроковий передiл дозволявся тiльки при проведеннi землеустрою або при переходi до полiпшеної сiвозмiни. Але вимоги закону погано виконувалися селянами-общинниками. Тому щорiчнi передiли спостерiгалися впродовж усього доколгоспного перiоду.

У 20-х рр. ХХ ст. в Україні при передiлах рiллi в 75% випадкiв основною розверстувальною одиницею був iдець³². У вiдносно багатоземельних округах Пiвдня використовували й iншi розверстувальнi одиницi – двiр, робочу силу³³, що дозволялося Зразковим статусом земельної громади з общинною формою землекористування (Див.: Таблиця 2).

Таблиця 2³⁴.

Розподiльчi одиницi, встановленi у земельних громадах при землевпорядженнi станом на 1 сiчня 1929 р. (данi в %)

Регiон	На iдця	iншi одиницi
Полiсся	92,8	7,2
Правобережжя	88,7	11,3
Лiвобережжя	73,5	26,5
Степ	72,7	27,3
Надднiпряньська Україна	75,0	25,0

При розподiлi сiножатей в общинах застосовували два способи. В одному випадку сiно косили гуртом, а потiм за жеребом дiлили стiжки. В iншому випадку щороку дiлили сiножатi за розверстувальними одиницями, що були прийнятi в громадi при розподiлi рiллi, i кожен сам косив i звозив сiно. Садибнi землi общинники, як правило, не урiвнювали. Лишок або недостачу садибної землi вирiвнювали за рахунок польових земель. Рiлля общинники дiлили так. Кожне поле в сiвозмiнi дiлили на частини залежно вiд якостi землi, потiм на гони залежно вiд вiдстанi до села. За допомогою жеребкування в кожному гонi общинник отримував свою смужку землi. Надiл його, таким чином, складався з бiльшої або меншої кiлькостi смужок, розкиданих по всiх полях громади³⁵.

Общинна форма землекористування була найбільш консервативною формою селянського землекористування в Україні. Постiйнi передiли землi порушували стабiльнiсть землекористування i не давали можливостi селянину вести рацiональне господарство. Тому, як постiйно вiдзначали земельнi органи УСРР, община була гальмом у розвитку сiльського господарства республiки³⁶. Зрiвняльний розподiл земель в общинi не рятував селян-общинникiв i вiд класового розшарування, оскiльки зберiгалася диференцiацiя селян за худобою i реманентом. Чимало селян розумiли нiкчемнiсть общинних передiлiв землi, неможливiсть за iх допомогою досягти матерiального достатку. Як тiльки в 20-х рр. ХХ ст. селянське землекористування стабiлізувалося, почався зворотний процес розпаду общинної форми землекористування. Так, якщо у 1923 р. в Одеськiй окрузi общинна форма землекористування охоплювала 19%, то на

²⁹ Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вестник Харьковского университета. Х.: Основа, 1984. С. 3–12.

³⁰ Земельний кодекс УСРР. Ст. 94.

³¹ ЦДАВО України. Ф.1. Оп.5. Спр.289. Арк.368.

³² ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.811. Арк.13.

³³ ЦДАВО України. Ф.1. Оп.5. Спр.116. Арк.56.

³⁴ Таблиця складена на основi: ЦДАВО України. Ф.27. Оп.9. Спр.811. Арк.13.

³⁵ Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период. С. 7.

³⁶ ЦДАВО України. Ф.27. Оп.10. Спр.598. Арк.42.

початку 1929 р. – 7,2%. Зменшилася питома вага цієї форми в Миколаївській та Запорізькій округах³⁷.

Найбільш поширеною формою селянського землекористування в Україні у досліджуваний період була дільнична. За цієї форми землекористування за кожним двором громади визнавалося право користуватися землею в незмінному розмірі у вигляді черезсмужних, відрубних і хутірських дільниць.

При дільнично-черезсмужній формі землекористування ділянки однорідних угідь, наприклад ріллі одного й того ж господаря розміщувалися в різних місцях земельних угідь громади. Відмінність цієї форми від общинної полягала в тому, що заборонялося проводити переділи землі. Господар постійно користувався одними ділянками землі, закріпленими за ним. Громада за постановою зборів більшістю голосів могла змінити місце або межі ділянок лише при переході до поліпшеної сівозмінної або на широкі смуги³⁸.

Дільнично-черезсмужна форма була більш прогресивною, ніж общинна, оскільки закріплювала землю за окремими господарствами. Але і вона мала низку недоліків: дрібносмужжя, багатосмужжя, черезсмужжя, далекоземелля, примусовий характер сівозмінної при збереженні системи відкритих полів, випасу череди на стерні, трипілля, що були несумісними з прогресом у сільському господарстві.

Згідно з дослідженням В. Калініченка, селянство усвідомлювало недоліки старих форм землекористування. Частина з них намагалася поліпшити своє землекористування шляхом виходу на хутори та відруби. Відруб відрізняється від черезсмужного виду дільничної форми тим, що весь польовий наділ селянина був у одному місці – відрубі, а садиба знаходилася в селі. Хутір відрізнявся від відрубу тим, що садиба селянина розміщувалася на його наділі, він не був зв'язаний господарськими потребами зі своїми сусідами. Таким чином, хutoryяни та відрубники не зазнавали збитків від далекоземелля, черезсмужності, переділів землі. У 1923–1926 рр. в Україні спостерігалася зростання їх кількості. Хутір і відруб мали господарську перевагу над іншими індивідуальними формами, якщо мали достатню площу – для Лівобережжя та Правобережжя не менше 10 десятин, а для Півдня та Полісся – не менше

12 десятин. Оскільки наділи переважної більшості селянських господарств УСРР були менші, то з економічної точки зору хутори і відруби були їм не вигідні. Тому масового переходу селян України на хутори і відруби не відбулося. У 1929 р. відруби займали лише 4,5%, а хутори – 1,4% площ селянського землекористування³⁹.

Намагаючись знайти вихід з незручностей індивідуальних форм землекористування, селяни звернули увагу на громадські багатопільні сівозмінні. Так, на 1 жовтня 1927 р. в Україні було землевпорядковано понад 10 тис. земельних громад. З них більше 2400 громад на площі 2,5 млн десятин перейшли до громадських сівозмін. XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. постановив всіляко сприяти росту таких форм землекористування, які допомагали розвитку кооперування і механізації сільського господарства, і обмежити практику виділення на відруби і особливо хутори, або зовсім припинити її в тих випадках, коли це призводить до зросту «куркульських елементів»⁴⁰. Тому у 1928–1929 рр. площа хуторів та відрубів при землеустрої неухильно скорочувалася. Якщо у 1927 р. в Україні їх площа становила 6,9% від землевпорядкованої площі, то в 1929 р. – лише 0,4%⁴¹.

В ході землеустрою у 1928–1929 рр. спостерігалися негативні тенденції. Було взято жорсткий курс на знищення хуторів та відрубів. В листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) схвалив лінію ЦК КП(б)У на ліквідацію хутірської та відрубної форм землекористування⁴². Це суперечило аграрній політиці, що проголошувала свободу вибору селянами форм землекористування. Більшовики чинили перепони розповсюдженню цих форм з ідеологічних мотивів, оскільки хутори і відруби були перепорою на шляху колективізації сільського господарства.

Відновлення сільського господарства. Економічні умови, створені непом, дали можливість сільському господарству у «відбудовний період» завершити відновлення. У 1925 р. розмір посівних площ досяг у середньому довоєнного рівня (1913 р.)⁴³.

³⁹ Калініченко В.В. Селянське господарство в період непу. С. 149-151.

⁴⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1970: В 10 т. К.: Політвидав України, 1979. Т. 4. 1927–1931. С. 64.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф.1. Оп.10. Спр.7. Арк.50-51.

⁴² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1970. Т. 4. С. 348.

⁴³ Поляков Ю.А., Дмитренко В.П., Щербань Н.В. Новая экономическая политика. Разработка и осуществление. М.: Политиздат, 1982. С. 123.

³⁷ Котляр Ю.В. Землеустрій у південноукраїнському селі в 1923–1929 рр. // Український історичний збірник. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Випуск 6. С. 246-256. С. 251-252.

³⁸ Земельний кодекс УСРР. Ст. 103.

Документальні матеріали стверджують, що період 1923–1927 рр. характеризувався піднесенням сільськогосподарського виробництва. За цей час валова продукція сільського господарства країни зросла майже удвічі. Показником відродження продуктивних сил аграрного сектора України в умовах непу стало виробництво зерна. Так, якщо у 1921 р. було зібрано 227 млн. пудів зерна, у 1922 р. – близько 637 млн., то у 1926 р. – 1057 млн. пудів. Проте збір зернових культур у 20-х рр. не досяг показників щорічного збору зерна в 1911–1915 рр., який становив тоді 1084 млн. пудів.

Для чіткішого уявлення про врожайність зернових культур в Україні та на Півдні наведемо порівняльні цифрові дані офіційної статистики. (Див.: Таблиця 3).

Таблиця 3⁴⁴.

**Середня врожайність зернових культур
(збір з однієї десятини, в пудах)**

Культура	1904–1915 рр.	1923–1927 рр. (Україна)	1923–1927 рр. (Південь України)
Пшениця озима	59,2	59,3	48,4
Пшениця ярова	47,8	39,4	35,4
Жито	56,7	56,3	40,4
Ячмінь	59,7	46,7	38,9
Овес	59,7	63,0	46,6
Гречка	44,4	42,0	25,5
Просо	60,1	55,3	39,5
Кукурудза	57,7	53,7	44,2

Як бачимо, дані порівнюються за два періоди: з одного боку, за десятиріччя, з другого – за п'ятиріччя. Отже, вони не можуть претендувати на абсолютну точність, але уявлення про врожайність дають.

Важливо зазначити, що дані першого періоду взято лише по селянських господарствах, не враховуючи поміщицьких, де урожайність, як правило, була значно вищою, ніж у селянських. Це порівняння означає, що якби посівні площі за два згадані періоди були однакові й обидва періоди становили п'ять або десять років, то урожайність за другий період була б значно нижчою. Привер-

⁴⁴ Таблиця складена на основі: Калініченко В.В. Селянське господарство в період непу. С. 330; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. С. 152.

тає увагу структура порівняння (без урахування посівних площ поміщицьких господарств) і періодизація. Саме вона засвідчує, що радянським статистам не хотілося включати до першого періоду поміщицькі господарства, а другий період дати десятиріччям, доповнюючи його п'ятиріччям, що передувало 1923 р., або ж наступним – після 1927 р. Адже архівні матеріали показують занепад сільського господарства до 1923 р. і після 1927 р. Незважаючи на статистичні маніпулювання, Південна Україна помітно відстає у врожайності від середніх величин по Україні.

У 1925–1926 рр. валова продукція рільництва України майже досягла довоєнного рівня, а в 1927–1928 рр. перевищила його. Якщо у 1913 р. в Україні вирощено продукції рільництва на 1300 млн. крб., то в 1928 р. – на 1338,7 млн. крб. (в порівняльних цінах 1926 р.). З цієї суми на долю зернових культур у 1928 р. припадало 823,1 млн., тобто лєвова частка. В роки непу поступово зростали і валові збори зерна (в 1927 р. 1102,9 млн. пуд., в 1929 – 1135,3 млн. пуд., або 98,9% від рівня 1909–1913 рр.). У 1913 р. на одного жителя України вирощувалося 684 кг зерна, а у 1927 р. – 615 кг. Для порівняння: в США на початку 30-х рр. ХХ ст. вирощували 719 кг, у Канаді – 1298 кг. Отже, вирощування зерна в Україні в 20-х рр., незважаючи на певні зрушення, не досягло дореволюційного рівня і помітно відставало від аналогічного показника в основних країнах – виробників зерна⁴⁵.

Селяни в середині 20-х рр. відновили дореволюційні валові збори технічних культур, але врожаї залишалися низькими, що серйозно гальмувало нарощування валової, а отже, і товарної продукції. Необхідно було впроваджувати нові технології, підвищувати агрокультуру, матеріально зацікавити селян-виробників, розвивати постачально-збутові, переробні, машинно-тракторні кооперативи. Велику роль у цьому процесі могла відіграти земельна громада. В 20-х рр. село повільно, але неухильно розвивалося в цьому напрямі, та згортання непу і примусова колективізація звели цей процес нанівець.

Тваринництво – друга за значенням галузь у селянському господарстві України. Протягом 20-х рр. селянство доклало чимало зусиль для відродження і подальшого розвитку тваринництва. Поголов'я продуктивної худоби у 1928 р. переважало рівень 1916 р. (за великою рогатою худобою становило 134,4%, за свинями – 134%). Але кормо-

⁴⁵ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. С. 39.

ве питання було вузьким місцем селянського тваринництва. Недостатнє, незбалансоване, бідне на білки годування, погані умови утримання і незадовільний племінний склад череди спричинили до низької продуктивності. Щоб радикально змінити на краще становище в цій галузі, потрібно було, передусім, реорганізувати рільництво – основу для вирішення кормового питання.

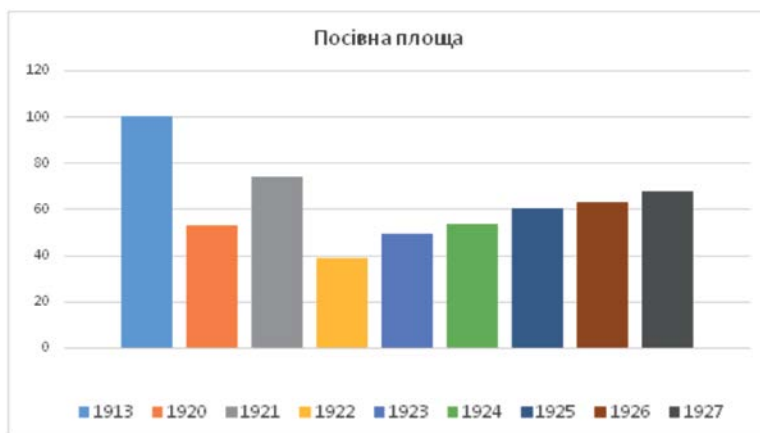
Загальне уявлення про піднесення сільського господарства на Півдні України дають цифрові відомості по Миколаївщині. Головною галуззю сільського господарства округу було рільництво, що становило 67% виробництва і лише 33% належало до інших галузей, зокрема тваринництва та технічних культур.

Рух посівних площ характеризується наступними даними: в 1913 р. площа, що засівалась на території Миколаївщини, становила 846560 га, в 1920 – 449937, в 1921 – 626848, в 1922 – 328110, в 1923 – 418754, в 1924 – 452033, в 1925 - 507945, в 1926 – 533926 і в 1927 – 575000. Якщо посівну площу 1913 р. прийняти за 100%, то в 1920 р. вона складала 53,15, в 1921 – 74,02, в 1922 – 38,76, в 1923 – 49,47, в 1924 – 53,40, в 1925 – 60,02, в 1926 – 63,07 і в 1927 – 67,5% (Див.: Діаграма 1).

Значно збільшилась кількість озимої пшениці, яка давала найбільш врожайну і цінну продукцію. На 1927 р. її співвідношення до жита становило (7 : 3). В плані озимини було навіть перевищення дореволюційного рівня. Якщо у 1913 р. озимий клин становив 17,23% від загальної посівної площі, то в 1927 р. він досяг 56,5%⁴⁶.

Діаграма 1⁴⁷.

**Посівні площі на території Миколаївщини
(у % до 1913 р.)**

⁴⁶ Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине: Сб. Николаев, 1927. С. 61–62.

⁴⁷ Діаграму складено на основі: Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине: Сб. Николаев, 1927. С. 61–62; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). С. 155.

При цьому слід відзначити певні коливання цін на зернову продукцію. Вони залежали від сезону та від території. Так, якщо на 1 листопада 1923 р. ціни на пшеницю в Миколаєві становили 83-85 коп. за 1 пуд., жита – 40 коп., ячменю – 43-47 коп., то на 1 грудня цього року вони підвищились: пшениця – 102-103 коп., жита – 52 коп., ячменю – 60 коп.⁴⁸ При порівнянні цін на зерно між Миколаєвом і Херсоном бачимо територіальні відмінності. Так, середні ціни на зернові культури в січні 1926 р. були такими: у Херсоні пшениця коштувала 123 коп. за 1 пуд., жито – 84 коп., ячмінь – 62 коп. У Миколаєві ціни були вищими: пшениця 182 коп., жито – 115 коп., ячмінь – 50 коп.⁴⁹ Таке становище призводило до того, що прикордонна з Миколаївським округом частина Херсонщини реалізовувала свої хлібні лишки в Миколаєві.

Певні успіхи мала Миколаївщина і в тваринництві. В 1913 р. коней нараховувалося 123144, в 1921 – 121328, в 1922 – 82843, в 1926 – 107449, в 1927 р. – 119818. Великої рогатої худоби: в 1913 р. – 129254, в 1921 - 111193, в 1922 – 86429, 1926 – 137208, в 1927 р. – 147377; свиней: в 1913 р. – 61405, в 1921 - 53523, в 1922 – 10924, 1926 – 25824, в 1927 р. – 50920.

Значного розвитку дістало вирощування технічних культур. Замість аматорських насаджень, що були характерні для довоєнного часу, в 20-х рр. почали закладати сади і виноградники промислового типу, кількість яких зростала. Якщо в 1926 р., за даними весняного статистичного опитування було зареєстровано 5070 одноосібних господарств, що мають сади, то в 1927 р. їх кількість збільшилась до 13565⁵⁰.

Відновлювалось, але не такими швидкими темпами, сільське господарство Криму. В 1924 р. завершився землеустрій Південного берега Криму, а в 1926 р. закінчився землеустрій всього півострова. В результаті головне місце зайняли одноосібні селянські господарства. В 1925 році на їх долю припадало 90% посівних площ. 76,4 тис. одноосібних селянських господарств стали головними виробниками сільськогосподарської продукції. Селяни Криму спеціалізувалися на вирощуванні

⁴⁸ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф.П.1. Оп.1. Спр.7. Арк.70.

⁴⁹ ДАМО. Ф.П.1. Оп.1. Спр.242. Арк.111.

⁵⁰ Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине. С. 63–65.

щуванні технічних культур (винограду, тютюну). Вже до кінця 1925 р. сільське господарство Криму давало 88% продукції у порівнянні з довоєнним рівнем⁵¹.

Економічні успіхи сільського господарства України тісно пов'язані з ростом одноосібних селянських господарств. В 1926 р. в Україні їх було 3816 тис., в 1925 – 49608, а в 1928 – 51737⁵². З них 4% становили заможні господарства. На Півдні України відсоток заможних був дещо вищим – 4,7⁵³.

Висновки. З переходом до непу з'явилася потреба конкретизувати заходи щодо селянського господарства, що і було зроблено рядом рішень і постанов. Серед них найголовніші: «Про заміну розверстки натуральним податком», «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України», Проте найбільше значення для сільського господарства мав «Основний закон про трудове землекористування» та Земельний кодекс УСРР 1922 р. Законодавчі акти юридично закріпили земельні відносини, підбили підсумки аграрної політики і стали правовою основою земельного ладу в період здійснення нової економічної політики. У 1924 р. перебудова народного господарства на засадах нової економічної політики була в основному завершена. Неп відкрив можливості для вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, створив сприятливі умови для розвитку селянського господарства.

Однак перехід від «воєнного комунізму» до непу на Півдні України мав свої особливості. Цей період характеризувався подальшим погіршенням економічної ситуації в українському селі, руйнуванням його продуктивних сил, пов'язаних з голодом 1921–1923 рр., викликаним як об'єктивними обставинами (жахливою посухою), так і насамперед репресивною політикою радянської влади щодо заможного селянства. Продовжували функціонувати (в окремих місцях навіть до початку 1923 р.) неконституційні органи влади – ревкоми, багато сільських районів перебували у надзвичайному становищі. Спостерігалися численні факти селянського повстанського руху, діяли злочинні угруповання. У цей перехідний період, який слід датувати 1921 – початком 1923 рр., влада

застосовувала щодо селянства репресивні заходи, властиві для політики «воєнного комунізму»: заручництво, арешти, реквізиції та конфіскації у неплатників продовольчого податку, застосування військової сили у його стягуванні. Економічні важелі – встановлення фіксованого розміру продовольчого податку, право вільно розпоряджатися надлишками своєї продукції майже не діяли. Лише з середини 1923 р., коли було введено єдиний сільськогосподарський податок, знищено інститут відповідачів, ліквідовано диспропорції у цінах на промислову та сільськогосподарську продукцію, стабілізувалася політична обстановка, можна говорити про фактичне, а не декларативне введення нової політики у південноукраїнському селі.

Важливе місце в селянському господарстві посідала форма землекористування. В багатьох випадках саме від неї залежала ефективність землеустрою, впровадження сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже, і піднесення сільського господарства. Найпоширенішою формою землекористування на Півдні України залишалася ділянково-черезсмужна. Ця форма була прогресивнішою від общинної, оскільки закріплювала земельні ділянки за окремими дворами і не дозволяла переділів. Але і їй були притаманні численні недоліки: багатосмужжя, далекоземелля, примусовий характер сівозміни при збереженні системи відкритих полів, трипільля, що було несумісним з прогресом у сільському господарстві. Селяни добре усвідомлювали недоліки старих форм. Тому частина з них намагалася поліпшити стан землекористування шляхом переходу на хутори і відруби, які набули розповсюдження на Півдні України.

Політика РКП(б) щодо сільського господарства в роки непу була непослідовною і суперечливою. Прикриваючись гаслами «союзу пролетаріату з селянською масою», влада щодо села проводила політику, вигідну їй у той чи інший момент. У періоди загострення продовольчої проблеми чи зменшення експорту сільгосппродукції вживалися заходи, які активізували розвиток сільського господарства. Стимулюючими важелями ринкових відносин на селі виступали продподаток, дозвіл на вільну торгівлю, матеріальна зацікавленість, конкуренція. До гальмівних важелів належали надмірна ставка на збільшення прибутку, розхитана фінансова система, зокрема, обмежене кредитування селянського виробництва. Як тільки певна небезпека існування радянської влади минала, остання переходила у наступ, жорстко регламентуючи сільськогосподарське виробництво.

⁵¹ Крымская АССР: 20-е – 30-е годы (исторический очерк). К.: АН УССР Институт истории, 1989. С. 3.

⁵² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. С. 73.

⁵³ Борисенко Е.А. Кулацкие слои украинской деревни в условиях дифференциации крестьянских хозяйств в конце 20-х годов // Вестник Харьковского университета. История. Выпуск 26. Х.: Основа, 1992. С. 27.

Загалом для селянства Півдня України нова економічна політика була спробою втілення власного ідеалу господарювання. Неп мав можливість перейти до «нового економічного режиму» з переважанням індивідуального (фермерського) господарства, кооперацією та ринковою економікою. Найкращі результати сільське господарство Півдня України показувало тоді, коли землю володіли ті, хто її обробляє, що співпадає з лейтмотивом зустрічі члена аграрного комітету

Верховної Ради України В. Івченка з заступником голови аграрного комітету О. Скоттом, яка відбулася в жовтні 2021 р.

Проте, починаючи з кінця 20-х рр. XX ст., в аграрній політиці намітився активний перехід до колгоспно-радгоспної системи. Ще до проголошення курсу на суцільну колективізацію відбувалися процеси, що свідчили про відхід від принципів нової економічної політики.

References

- Borisenko E.A. Kulackie sloi ukraïnskoj derevni v uslovijah differenciacii krest'janskikh hozyajstv v konce 20-h godov // Vestnik Har'kovskogo universiteta. Istorija. Vypusk 26. H.: Osnova, 1992. S. 21–30.
- Vidnosyny derzhavy, suspilstva i osoby pid chas stvorennia radianskoho ladu v Ukraïni (1917–1938 rr.) / Smolii V.A. (hol. redkol.); Kulchytskyi S.V. (ker. avt. kol.). K.: In-t istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2013. T. 2. 812 s.
- Hanzha O.I. Ukraïnske selo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.). K.: Instytut istorii Ukraïny NAN, 2000. 208 s.
- Holod 1921–1923 rokiv v Ukraïni: Zb. dok. i mater. / vidp. red. S.V. Kulchytskyi. K.: Naukova dumka, 1993. 237 s.
- Deputaty ahrarnykh komitetiv parlamentiv SShA i Ukraïny domovylisia pro spivpratsiu. Rezhym dostupu: <https://www.unian.ua/economics/agro/deputati-agrarnih-komitetiv-parlamentiv-ssha-i-ukrajini-domovilisia-pro-spivpracyu-novini-11591899.html> (29.10.21)
- Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (dali – DAMO). F.P.1. Op.1. Spr.7.
- DAMO. F.P.1. Op.1. Spr.242.
- Desyat' let bor'by i stroitel'stva na Nikolaevshchine: Sb. Nikolaev, 1927. 127 s.
- Z istorii sotsialistychnoi perebudovy silskoho hospodarstva na Khersonshchyni (1918–1941 rr.). Kherson: Oblvydav., 1957. Vypusk 1: 1918–1925 rr. 595 s.
- Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomosteï pro silske hospodarstvo Ukraïny. Rik pershyi. Kh.: Vyd. TsSU USRR, 1929. 163 s.
- Zemelnyi kodeks USRR. Kh.: Vydavn. viddil Narkomzemu, 1923. 36 s.
- Kalinichenko V.V. Krest'janskaya pozemel'naya obshchina na Ukraine v dokolhoznyj period // Vestnik Har'kovskogo universiteta. H.: Osnova, 1984. S. 3–12.
- Kalinichenko V.V. Selianske hospodarstvo v period nepu. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia. Kh.: Osnova, 1997. 400 s.
- Kapustian H.T. Dvi «pravdy», abo ukraïnske selo v dvadtsiaty roky dvadtsiatoho stolittia. Kremenчук, 2003. 324 s.
- Komunistychna partiia Radianskoho Soïuzu v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK. 1898–1970: V 10 t. K.: Polityvdav Ukraïny, 1979. T. 4. 1927–1931. 557 s.
- Komunistychna partiia Ukraïny v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK: V 2 t. K.: Polityvdav Ukraïny, 1976. T. 1 (1918–1941). 1007 s.
- Kornovenko S.V., Lazurenko V.M. Selo. Khlib. Hroshi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukraïnskomu seli v period NEPu. Cherkasy: «Vash Dim», Vydavets PP Dykyi O.O., 2004. 188 s.
- Kotlyar Yu.V. Zemleustrii u pıvdenoukraïnskomu seli v 1923–1929 rr. // Ukraïnskyi istorychnyi zbirnyk. K.: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2004. Vypusk 6. S. 246–256.
- Kotlyar Yu.V. Pochatok 20-kh rokiv na Pıvdni Ukraïny: nep chy «voiennyi komunizm»? // Literatura ta kultura Polissia. Nızhyn: NDPU, 2002. Vypusk 20. S. 149–154.
- Kotlyar Yu.V. Selianstvo Pıvdnia Ukraïny: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.). Odesa: TOV ViD, 2004. 354 s.

- Krymskaya ASSR: 20-e – 30-e gody (istoricheskij ocherk). K.: AN USSR Institut istorii, 1989. 18 s.
- Kulchytskyi S.V. USRR v dobu novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.): Sproba pobudovy kontseptualnykh zasad realnoi istorii. K.: NAN Ukrainy, 1995. 200 s.
- Marochko V.I. Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.). K.: M.P. Kots Publishing, 1995. 224 s.
- Materiialy do piatyrichnogo perspektyvnogo planu rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy (1928/29 – 1932/33): V 2 ch. Kh.: Rad. selianyn, 1929. Ch. 2. Orhanizatsiia zemelnoi terytorii. 99 s.
- Narodne hospodarstvo Ukrainy. Materiialy do zbuduvannia derzhbiudzhetu na 1925–1926 rik. Kh.: Narkomfin USRR, 1925. 162 s.
- Novaya ekonomicheskaya politika: Voprosy teorii i istorii. Sb. st. / M.P. Kim (otv. red.). M.: Nauka, 1974. 360 s.
- Olianych V.V. Pryvatne ta kooperativne pidpriemnytstvo selianskykh hospodarstv v Ukraini (1921–1929 rr.): istorichnyi aspekt. Kh.: KhNU im. V.N. Karazina, 2012. 304 s.
- Panchenko P.P., Shmarchuk V.A. Ahrarna istoriia Ukrainy. K.: T-vo «Znannia», K00, 2000. 342 s.
- Petrov V.A. Prodnalogovaya kompaniya na Nikolaevshchine (mart 1921 – iyul' 1923 gg.) // Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia. Mykolaiv: Atol, 2000. S. 120–126.
- Pyrih O.A. NEP: bilshovytska polityka improvizatsii. K.: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, 2001. 274 s.
- Polyakov YU.A., Dmitrenko V.P., SHCHerban' N.V. Novaya ekonomicheskaya politika. Razrabotka i osushchestvlenie. M.: Politizdat, 1982. 240 s.
- Sviatets Yu.A. Ukrainske selianske hospodarstvo ta nova ekonomichna polityka (kliometrychnyi analiz sotsialno-ekonomichnogo protsesu). Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu, 2007. 216 s.
- Seriozne zrostannia inozemnykh investytsii v Ukrainu mozhlyve pislia sudovoi ta antykoruptsiinoi reform – ekspert. Rezhym dostupu: <https://www.unian.ua/economics/finance/seryozne-zrostannya-inozemnih-investitsiy-v-ukrajinu-mozhlive-pislya-sudovoji-ta-antikorupciynoi-reform-ekspert-novini-ukrajina-11587528.html> (29.10.21)
- Sutnist i osoblyvosti novoi ekonomichnoi polityky v ukrainskomu seli (1921–1928 rr.) / vidp. red. S.V. Kulchytskyi. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN, 2000. 224 s.
- Tryhub P.M. Pivdenoukrainske selo v period perekhodu vid polityky voiennoho komunizmu do novoi ekonomichnoi polityky (1921 – persha polovyna 1923 rr.) // Naukovi pratsi. Mykolaiv: MF NaUKMA, 1999. T. II. S. 43–51.
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). F.1. Op.4. Spr.606.
- TsDAVO Ukrainy. F.1. Op.5. Spr.116.
- TsDAVO Ukrainy. F.1. Op.5. Spr.289.
- TsDAVO Ukrainy. F.1. Op.9. Spr.811.
- TsDAVO Ukrainy. F.1. Op.10. Spr.7.
- TsDAVO Ukrainy. F.27. Op.6. Spr.529.
- TsDAVO Ukrainy. F.27. Op.9. Spr.811.
- TsDAVO Ukrainy. F.27. Op.10. Spr.598.